

DIALEK MELAYU HULU DAN HILIR DI TIMUR SEMENANJUNG MALAYSIA

(Upstream and Downstream Malay Dialect in the East Coast of Peninsular Malaysia)

Mohd Tarmizi Hasrah
h.tarmizi@uum.edu.my

Pusat Pengajian Bahasa,
Tamadun dan Falsafah, Kolej Sastera dan Sains,
Universiti Utara Malaysia, 06010 Sintok, Kedah, Malaysia.

Terbit dalam talian (*published online*): 1 Jun 2018

Rujukan artikel ini: Mohd. Tarmizi Hasrah. (2018). Dialek Melayu hulu dan hilir di Semenanjung Malaysia. *Jurnal Bahasa* 18(1), 65-102.

Abstrak

Makalah ini bertujuan meneliti dialek Melayu yang dituturkan di kawasan hulu dan hilir di tiga lembangan sungai utama di timur Semenanjung Malaysia, iaitu lembangan Sungai Pahang, lembangan Sungai Kelantan dan lembangan Sungai Terengganu. Berdasarkan analisis perbandingan (sinkronik dan diakronik) terhadap ciri fonetik dan fonologi, makalah ini cuba menelusuri persamaan dan perbezaan dialek yang dituturkan di tiga lembangan sungai tersebut bagi menentukan ciri linguistiknya. Yang menariknya, hasil analisis mendapati dialek yang dituturkan di kawasan hulu memperlihatkan ciri yang berbeza daripada dialek di kawasan hilir. Perbezaan tersebut membolehkan dibuat suatu sempadan (isoglos) yang tegas bagi memisahkan dialek di kedua-dua kawasan. Sekurang-kurangnya terdapat dua implikasi yang terhasil daripada penelitian ini. Pertama, sistem topografi masih sah untuk dijadikan landasan penelitian dialek Melayu. Maka, hal ini membawa kepada implikasi kedua, iaitu pengelompokan dialek Melayu pun seharusnya sensitif dengan penyebaran dialek berdasarkan sistem topografi.

Kata kunci: dialek hulu, dialek hilir, Semenanjung Timur, sistem topografi, lembangan sungai

Abstract

This paper intends to examine the Malay dialect spoken in the upstream and downstream areas of three main river basins in the eastern part of the Peninsula: the Pahang river basin, Kelantan river basin and Terengganu river basin. Based on the phonological and phonetic comparisons (both synchronic and diachronic), this paper tries to answer one important issue, that is to show similarities and differences pertinent to the dialects spoken in the aforementioned areas. In other words, the study aims to explain the defining linguistic features of the dialects. Interestingly, the analysis found that the spoken dialects in the upstream areas have different linguistic features compared to the dialects in the downstream area. These findings prove that a sharp boundary (isogloss) can be established to distinguish the dialects in the two areas. There are at least two implications from this study. Firstly, that the topographic system is still a viable instrument in Malay dialect research, especially in mapping dialectal borders. This leads to the second implication, that the classification of Malay dialects should also be based on the topographic system.

Keywords: upstream dialects, downstream dialects, East Peninsular Malaysia, topographic system, river basins

PENDAHULUAN

Hubungan dinamik kawasan hulu dengan kawasan hilir dalam pembentukan peradaban di Alam Melayu, atau Malayonesia, memang telah lama disadari oleh sejarawan dan ahli arkeologi, dan kesedaran seperti ini singgah juga kepada sesetengah bahasawan. Antaranya termasuklah Miksic (1978), Bronson (1978), Andaya (1993), Barnard (2003) dan Abdul Halim (2007) selain Collins (2016a). Mereka semua mengakui fakta sejarawi yang mewarnai kanvas peradaban Alam Melayu, iaitu kepesatan pembangunan kota sebagai pusat dan pemain politik, ekonomi dan sosial khususnya di kuala-kuala sungai dan pesisir pantai adalah disebabkan kerancakan pengaliran bahan mentah (misalnya hasil hutan, hasil pertanian dan hasil perlombongan) dari kawasan hulu. Dengan kata lain, kepesatan pembangunan sesebuah entiti politik di kawasan hilir berpunca daripada amalan perekonomian agraria yang diamalkan oleh penduduk di kawasan hulu. Tanpa pengaliran seperti yang dimaksudkan ini, barangkali, sangat mustahil kepesatan di kawasan hilir berupaya menjelma.

Namun begitu, hubungan dinamik hulu-hilir seperti yang dinyatakan di atas ini masih kurang dibaratkan oleh kalangan peneliti dialek Melayu,

khususnya peneliti dialek Melayu di Semenanjung, walaupun fakta tentangnya memang telah lama diakui, sama ada oleh sesetengah kalangan para peneliti dialek sendiri (Collins, 2016) mahupun masyarakat awam.¹ Hal yang dapat membuktikan betapa kurangnya pemberat diberikan kepada hubungan hulu hilir dalam penelitian dialek Melayu di Semenanjung apabila para peneliti dialek Melayu tidak begitu ghairah untuk menjadikan sistem topografi, contohnya, sebagai asas penelitian serta sebagai titik dalam menentukan sempadan penyebaran dialek. Hal ini dapat dilihat antara lainnya dalam penelitian yang dilakukan oleh Nor Hashimah (2015a, b), Nor Hashimah *et al.* (2016), Nor Hashimah *et al.* (2017) dan Siti Noraini *et al.* (2017), selain kajian yang dilakukan oleh Sakinah dan Fazal Mohamad (2016), Sharifah Raihan (2017) Mohammad Fadzeli *et al.* (2017), dan Siti Noraini *et al.* (2017).

Semua penelitian yang dinyatakan ini inovatif dari segi pemanfaatan teknologi, misalnya dengan menerapkan aplikasi *Geographical Information System* (GIS) dan teoritis dari segi kandungan analisis, iaitu dengan memanfaatkan analisis terhadap gejala morfosintaksis dan kategori nahu tertentu. Penelitian yang dilakukan oleh Siti Noraini *et al.* (2017) umpamanya memakai aplikasi GIS bagi menghasilkan peta dialek yang, menurut tafsiran mereka, berupaya menunjukkan secara visual sebab pengekaln dan perubahan sesuatu ciri linguistik dalam sesebuah dialek. Namun begitu, semua kajian ini tidak bertolak daripada sistem topografi, yakni dalam pengertian menjadikan sistem sungai mahupun pesisir pantai sebagai asas bagi menentukan penyebaran dialek,

Dalam peta yang dihasilkan oleh Nor Hashimah (2015b) dan Siti Noraini *et al.* (2017) misalnya, sempadan dialek tidak ditandai oleh isoglos atau berkas isoglos yang memisahkan katakanlah dialek hulu dengan dialek hilir di sesebuah kawasan atau lembangan sungai, tetapi merupakan pelukisan tanda-tanda yang melambangkan penyebaran ciri-ciri linguistik tertentu dan leksikal khas yang dikesan di sesebuah kawasan (khususnya kampung). Peta yang sebegini tidak banyak berbeza daripada peta yang dihasilkan menggunakan aplikasi *Global Positioning System* (GPS), umpamanya beberapa lembar peta dialek yang pernah dipaparkan oleh Collins (2007). Kedua-duanya mempunyai kelebihan yang tersendiri berbanding dengan peta dialek tradisional.

Yang menjadi kelebihan kepada peta GIS dan GPS ialah ketepatan penandaan lokasi sesebuah dialek dan gambaran petanya dengan resolusi tinggi, selain terdapat gambaran bentuk muka bumi (hutan, sungai, gunung

dan bukit) yang dapat ditafsirkan sebagai sebab kepada perubahan, pengekalan dan penyebaran sesuatu ciri linguistik. Gambaran bentuk muka bumi dan pengaruhnya kepada pergerakan populasi serta interaksi dalam kalangan penduduk (yakni sosiologi penduduk) lantas menjadi faktor penentu kepada penyebaran ciri-ciri linguistik, peralihan serta kepupusannya inilah yang dimaksudkan antaranya oleh Nor Hashimah (2015a, p. 146) sebagai geolinguistik. Maka, peta yang dihasilkan tersebut lebih nampak terkini dan jauh lebih canggih berbanding dengan peta yang dihasilkan pada tahun 1970-an, 1980-an dan 1990-an yang hanya mengandungi visual hitam dan putih dengan titik-titik penyebaran serta garisan meliang-liuk yang merujuk isoglos.

Dalam hal ini, yang menjadikan sistem topografi sebagai asas penelitian dialek Melayu mungkin boleh dikelih, antara lainnya, terhadap penelitian di Hulu Terengganu (Collins, 1983a), di Pahang (Collins, 1983b), di Pulau Tioman (Collins, 1985), di lembangan Sungai Sarawak (Collins, 2016b), di Sungai Muar dan dua pesisir Selat Melaka (Collins, 1996), di Hulu Tembeling (Collins, 1998a) termasuk juga banyak penelitian Collins yang lain di Borneo yang sebahagian ringkasannya dapat dilihat dalam Collins (2007). Selain Collins, beberapa peneliti lain, antaranya termasuklah Chong Shin (2015), Yusriadi (2007), Anderbeck (2008), Mohd Tarmizi dan Ajid (2009), Mohd Tarmizi *et al.* (2011) serta Mohd Tarmizi (2018) turut menjadikan sistem topografi sebagai asas penelitian.

Tujuan utama para peneliti yang dinyatakan ini menjadikan sistem topografi, khususnya lembangan sungai, sebagai pijakan utama penelitian dialek tiada lain daripada upaya untuk mengesan penyebaran (rangkaiannya dan rantainya dialek) dan sempadan memisahkan dialek Melayu yang tradisional bagi membolehkan suatu generalisasi tentang teori pengelompokan dapat dilontarkan. Dialek Melayu tradisional, maksudnya ialah dialek Melayu yang kurang berkontak, selain dialek Melayu yang masih mengekalkan ciri khas dan unik seraya memenuhi prinsip Neolinguistika yang diperkenalkan lama dahulu oleh Bartoli dan Bonfante yang walaupun sudah ketinggalan zaman tetapi intinya masih lagi relevan sehingga kini (Trudgill, 2011). Dengan sistem topografi yang mendasari penelitian yang dinyatakan di atas itu, maka matlamat yang dimahukan, yakni untuk menggariskan sempadan penyebaran dialek berasaskan latar geografi, berjaya diserlahkan.

Perbincangan yang ditampilkan dalam makalah ini bertolak daripada “tradisi” penelitian yang menjadikan sistem topografi sebagai asasnya. Dialek Melayu yang dituturkan di tiga lembangan sungai utama di Semenanjung Timur dijadikan subjek penelitian. Tiga lembangan sungai yang dimaksudkan

ialah lembangan Sungai Pahang, lembangan Sungai Terengganu dan lembangan Sungai Kelantan. Sekurang-kurangnya terdapat dua dorongan untuk meneliti dialek Melayu di kawasan tersebut. Dorongan pertama adalah untuk membuktikan kewujudan dialek hulu dan dialek hilir di ketiga-tiga lembangan sungai. Dorongan yang kedua pula adalah untuk menyerlahkan ciri linguistik yang dapat mentakrifkan dialek Melayu hulu dan dialek Melayu hilir. Hal ini bagi membolehkan pemisahan dialek di hulu dengan dialek di hilir dapat dilakukan.

Sorotan terhadap kajian penting tentang dialek di lembangan Sungai Pahang, lembangan Sungai Kelantan dan lembangan Sungai Terengganu terdapat dalam Mohd Tarmizi (2018). Dewan Bahasa dan Pustaka juga telah menerbitkan bibliografi dialek Melayu di Semenanjung yang telah dikumpulkan dan diberikan anotasi ringkas oleh Collins (2018). Dalam bibliografi ini Collins menyenaraikan segala karangan tentang empat cabang dialek utama di Semenanjung Timur, iaitu Pahang, Kelantan-Patani, Terengganu dan Hulu Terengganu. Walaupun hanya terbatas pada kajian yang dilakukan sebelum tahun 1995, namun kandungan bibliografi ini sangat bermanfaat bagi melihat wawasan awal tentang hubungan dialek hulu dengan dialek hilir di Semenanjung Timur.

Kelihan kepada ulasan Mohd Tarmizi (2018) dan senarai serta anotasi yang dilakukan oleh Collins (2018) tersebut menunjukkan kesedaran tentang hubungan dialek di kawasan hulu dengan dialek di kawasan hilir di Semenanjung Timur masih belum bersemarak. Dalam Collins (2018) misalnya, hanya dialek Melayu Terengganu dan dialek Melayu Hulu Terengganu dipisahkan di bawah bab yang tersendiri. Bab tentang dialek Melayu Pahang masih merangkumi dialek yang dituturkan di kawasan hulu dan dialek Melayu Hulu Tembeling. Begitu juga dengan dialek Melayu Kelantan yang hanya diumpukkan dalam bab Kelantan-Patani tanpa ada sebarang ulasan tentang kajian dialek di bahagian Hulu Kelantan. Ulasan Mohd Tarmizi (2018) yang turut mengambil kira kajian yang dilakukan selepas tahun 1995 memang memisahkan dialek di hilir dengan dialek di hulu di Pahang. Selain itu, Mohd Tarmizi (2018) turut memisahkan dialek Melayu Hulu Tembeling daripada dialek di lembangan Sungai Pahang secara umum. Pemisahan ini dibuat berdasarkan penemuan oleh Collins (1998a) dan Mohd Tarmizi *et al.* (2013). Malangnya, Mohd Tarmizi (2018) tidak juga menemui fakta daripada karangan sedia ada yang menegaskan kewujudan dialek di kawasan Hulu Kelantan. Hal yang seperti ini menyebabkan timbulnya isu tentang hubungan dialek di kawasan hulu dengan dialek di

kawasan hilir seperti yang mendasari dorongan yang dinyatakan dalam bahagian sebelum ini.

METODOLOGI PENELITIAN

Penelitian ini memanfaatkan tatakaedah yang sudah mapan dalam dialektologi (Chambers & Trudgill, 1998). Pertama, seperti yang diuraikan dalam bahagian pengenalan, pemilihan kawasan kajian dibuat berdasarkan sistem topografi, iaitu lembangan sungai, yang melibatkan lembangan Sungai Pahang, lembangan Sungai Kelantan dan lembangan Sungai Terengganu. Terdapat dua jenis data yang dipakai dalam penelitian ini, iaitu data primer dan data sekunder. Data primer dikumpulkan dengan menggunakan kaedah temu bual langsung (daftar kata) dan temu bual tidak langsung (naratif). Data ini merujuk data dialek yang dikumpulkan di setiap kawasan hulu di ketiga-tiga lembangan sungai. Jadual 1 yang berikut ialah senarai kampung yang dikunjungi.

Jadual 1 Senarai kampung.

Lembangan Sungai Pahang	Sungai Jelai	Serau, Beralas, Tanjung Bungor, Kuala Kenong
	Sungai Lipis	Budu (Tinjauan: Hulu Atok dan Kuala Atok)
	Sungai Kechau	Sentang
	Sungai Tembeling	Bantal, Gusai (Tinjauan: Mat Daling)
Lembangan Sungai Kelantan	Sungai Nenggiri	Kuala Betis, Pasir Tumbuh (Tinjauan: Pulau Stelu, Setar dan Bertam)
	Sungai Galas	
Lembangan Sungai Terengganu	Sungai Terengganu	Dusun, Buluh
	Sungai Tersat	Tinjauan (Sekayu)
	Sungai Berang	Tinjauan (Jenagor, Ceting)
	Sungai Telemong	

Jadual 2 Sumber data sekunder.

Lembangan Sungai Pahang	Sungai Jelai	Ajid & Mohd Tarmizi (2009); Mohd Tarmizi <i>et al.</i> (2014)
	Sungai Lipis	Mohd Tarmizi <i>et al.</i> (2014)
	Sungai Tembeling	Collins (1998); Mohd Tarmizi <i>et al.</i> (2013)
	Sungai Pahang	Collins (1983b)
Lembangan Sungai Kelantan	Sungai Kelantan	Ajid (1985)
Lembangan Sungai Terengganu	Sungai Terengganu	Hulu: Collins (1983a) Pantai/Pesisir: Abdul Hamid (1990); Ismail Dahaman (2015)

Data sekunder yang digunakan pula merujuk data yang diambil daripada beberapa kajian lain. Jadual 1 dan 2 memaparkan sumber-sumbernya.

Penelitian ini menerapkan analisis perbandingan dialek yang melibatkan kedua-dua aspek sinkronik dan diakronik. Dengan perbandingan, hal ini bermaksud penyerlahan persamaan dan perbezaan yang wujud antara dialek Melayu di hulu dengan dialek Melayu di hilir. Persamaan bererti dialek Melayu di kedua-dua kawasan berada dalam satu kontinum, maka merupakan subdialek atau varian kepada dialek induk. Perbezaan pula membawa makna dialek Melayu di kedua-dua kawasan wajar dilabel sebagai dialek tersendiri.

Perbandingan sinkronik diterapkan secara khusus ketika membincangkan dialek Melayu di lembangan Sungai Pahang. Hal ini dikerjakan demikian bagi menyesuaikan dengan perbincangan Collins (1983b) yang banyak menekankan aspek tersebut berbanding dengan aspek diakronik (kecuali pada bahagian kesimpulan).

Perbandingan diakronik digunakan dalam perbincangan tentang dialek di dua lembangan sungai yang lain. Untuk perbandingan diakronik, asasnya ialah bahasa Melayik purba (BMP) yang direkonstruksi oleh Adelaar (1992) dan rekonstruksi pradialek yang digelar oleh Mohd Tarmizi (2018)

sebagai dialek hulu Semenanjung Timur purba (DHSTP).² Dalam hal ini, BMP ditandai dengan satu lambang asterisk (*), manakala DHSTP ditandai dengan lambang asterisk ganda (**). Perbandingan yang memakai DHSTP sebagai asas khusus untuk dialek Melayu Hulu Pahang dengan dialek Melayu Hulu Tembeling. BMP pula dijadikan asas perbandingan terhadap dialek Melayu di dua lembangan sungai yang lain. Hal ini dikerjakan sedemikian rupa kerana beberapa sebab, iaitu:

DHSTP hanya dianggap induk kepada dialek di kawasan hulu (Mohd Tarmizi, 2018). Disebabkan perbandingan dialek di lembangan Sungai Pahang melibatkan dua dialek Melayu hulu (Hulu Pahang dan Hulu Tembeling), maka DHSTP seharusnya dipakai.

BMP dipakai sebagai asas perbandingan dialek di dua lembangan sungai yang lain kerana perbandingan tersebut melibatkan dialek hilir dan dialek hulu. Selagi tiada usaha untuk merekonstruksi pradialek Semenanjung Timur purba yang diandaikan menjadi induk kepada semua dialek Melayu di Semenanjung Timur, selagi itulah dialek hilir perlu dibandingkan dengan BMP.

DIALEK MELAYU DI LEMBANGAN SUNGAI PAHANG

Tiga dialek Melayu akan dibincangkan dalam bahagian ini, iaitu dialek Melayu Hulu Pahang, dialek Melayu Hilir Pahang dan dialek Melayu Hulu Tembeling.

Dialek Melayu Hilir Pahang dengan Dialek Melayu Hulu Pahang

Subbahagian ini membincangkan persamaan dan perbezaan yang wujud antara dialek Melayu Hulu Pahang dengan dialek Melayu Hilir Pahang. Sebelum itu perlu ditegaskan bahawa istilah “dialek Melayu Hilir Pahang” di sini dipakai secara *ad hoc* sahaja. Hal ini dikatakan demikian disebabkan istilah tersebut belum pernah dijumpai dalam mana-mana kajian dialek Melayu. Dalam kajian yang berkenaan, istilah “dialek Melayu Hilir Pahang” bersinonim dengan dialek Melayu Pahang. Kedua-dua istilah ini dikatakan sinonim disebabkan lokasi pencuplikan data, iaitu sama ada dialek Melayu Pahang mahupun dialek Melayu Hilir Pahang semuanya terletak di kawasan hilir. Hal ini dapat dilihat umpamanya dalam Ismail (1973), Collins (1983b), Asiah (1987), Asmah (2008) – kecuali Wan Sulaiman (1983) yang tertumpu pada dialek Melayu Pahang di sekitar Padang Tengku (di daerah Kuala Lipis).

Kawasan Hulu Pahang merujuk kawasan yang diairi dua batang sungai utama di bahagian hulu, iaitu Sungai Jelai dan Sungai Lipis, dan termasuk

juga beberapa sungai kecil yang lain, antaranya Sungai Kechau dan Sungai Telang. Kawasan yang dimaksudkan ini, iaitu kawasan yang diairi sungai-sungai tersebut, secara tidak langsung merangkumi keseluruhan daerah Kuala Lipis, sebahagian kecil daerah Raub (mungkin bermula dari Kampung Ulu Atok atau Kuala Atok hingga semua bahagian hilir di Sungai Lipis) dan sebahagian kecil daerah Jerantut (dari Kuala Tembeling ke hulu dan kampung-kampung lain di sepanjang Sungai Tembeling bermula dari Kampung Pasir Tambang).

Kawasan hilir Pahang pula merujuk kawasan perkampungan di sepanjang Sungai Pahang. Kawasan hilir Pahang boleh dikatakan bermula di bahagian hilir Kuala Tembeling hingga Pekan. Kawasan pesisir pantai, mungkin bermula dari Cherating, Kuantan, Kuala Pahang membawa ke Rompin tidak termasuk dalam cakupan kawasan hilir Pahang. Hal ini dikatakan demikian kerana dialek yang dituturkan di kawasan pesisir tersebut banyak dipengaruhi oleh dialek Melayu Terengganu (Collins, 2016a).

Seperti yang telah dinyatakan sebelum ini, maklumat tentang dialek Melayu Hulu Pahang diperoleh daripada lapangan. Data lapangan dikumpulkan pada tahun 2009 dan 2016 di beberapa buah kampung di Sungai Jelai, Sungai Lipis dan Sungai Kechau; lihat Jadual 2. Maklumat tentang dialek Melayu Hilir Pahang pula diambil secara langsung daripada Collins (1983b). Perlu ditegaskan juga dialek hilir di sini hanya merujuk varian di Temerloh kerana kajian Collins yang dirujuk itu dilakukan di enam buah kampung yang terdapat di daerah tersebut.

Dialek Melayu Hilir Pahang

Collins (1983b) menyatakan dialek Melayu Pahang memiliki inovasi khas yang digelar sebagai penyesuaian vokal dengan konsonan [\pm koronal]. Ciri penyesuaian yang dimaksudkan ini merujuk realisasi vokal yang hadir pada posisi sebelum konsonan tersebut. Menurut Collins (1983b, p. 108), vokal yang hadir sebelum konsonan [-koronal] memperlihatkan realisasi yang berbeza daripada vokal yang hadir sebelum konsonan [$+$ koronal]. Perbezaan realisasi seperti ini melibatkan beberapa sistem konsonan, iaitu sistem konsonan nasal, letupan, geseran dan sisian.

Sistem Konsonan Nasal

Yang berikut ialah jadual yang memaparkan realisasi vokal /a/ sebelum konsonan nasal.

Jadual 3 Vokal /a/ sebelum konsonan nasal di Temerloh.

Makna	P. Pasir Mandi	Purun	S. Seberang	S. Guai	Musir
tangan	[taŋæ]	[taŋæ]	[taŋa ⁿ]	[taŋæ]	[taŋa]
kanan	[kanæ]	[kanæ]	[kana ⁿ]	[kanæ]	[taŋa]
orang	[oŋã]	[oŋã]	[oŋã]	[oŋaŋ]	[oŋã]
berenang	[bøŋã]	[bøŋã]	[bøŋã]	[bøŋã]	[bøŋã]
malam	[malã]	[malã]	[malã]	[mala ⁿ]	[malã]
tajam	[tajã]	[tajã]	[tajã]	[tajã]	[tajã]

[Sumber: Diubah suai daripada Collins (1983b, p. 16)]

Jadual di atas menunjukkan vokal /a/ yang hadir sebelum konsonan /n/ memperlihatkan realisasi yang berbeza daripada vokal /a/ yang hadir sebelum konsonan /m/ dan /ŋ/. Vokal /a/ sebelum /n/ selalu berubah kepada vokal yang berciri [+depan]; manakala vokal /a/ sebelum /m/ dan /ŋ/ kekal direalisasikan dalam fon [a] yang kebanyakannya mengalami penasalan setelah konsonan nasal gugur. Rumus mudah di bawah dapat mengungkapkan gejala ini, iaitu:

$$/a/ \quad [æ] / \text{ ___ } /n/ \#$$

$$/a/ \quad [a] / \text{ ___ } \left[\begin{array}{l} /m/ \\ /ŋ/ \end{array} \right] \#$$

Gejala yang sama dapat dilihat dalam realisasi vokal tinggi yang hadir sebelum konsonan nasal bukan koronal dan konsonan nasal koronal. Contohnya:

Jadual 4 Vokal tinggi sebelum konsonan nasal di Temerloh.

Makna	P. Pasir Mandi	Purun	S. Seberang	S. Guai	Musir
tahun	[ta ^w ẽ]	[ta ^w ẽ]	[tawẽ]	[tawøn]	[tawen]
angin	[aŋiẽ]	[aŋiẽ]	[aŋiẽ]	[aŋiẽ]	[aŋiẽ]
minum	[minõã]	[minõã]	[minõã]	[minõŋ]	[minõõ]
cium	[ciõã]	[ciõã]	[ciõõ]	[ciõŋ]	[ciõõ]
hidung	[idõã]	[idõõ]	[idõõ]	[idõõ]	[idõõ]

[Sumber: Diubah suai daripada Collins (1983b, p. 17)]

Vokal /i/ dan /u/ yang hadir sebelum konsonan nasal koronal /n/ muncul sebagai vokal yang berciri [+depan], yakni [ɛ]. Dalam masa yang sama,

kedua-dua vokal tersebut hadir sebelum konsonan nasal bukan koronal, iaitu /ŋ/, muncul sama ada sebagai [a] ataupun sebagai [ə]. Walaupun realisasi vokal /u/ kepada [a] dan [ə] masih boleh ditafsirkan sebagai vokal yang berciri [+depan],³ tetapi bentuk fonetiknya berbeza daripada realisasi fonetik vokal /u/ yang hadir sebelum konsonan nasal /n/. Perbezaan bentuk fonetik yang seperti ini menunjukkan adanya perbezaan realisasi vokal tersebut yang hadir sebelum kedua-dua jenis konsonan nasal.

Sistem Konsonan Letupan

Vokal yang hadir sebelum konsonan letupan turut memperlihatkan realisasi yang berbeza antara vokal yang hadir sebelum konsonan letupan bukan koronal dengan vokal yang hadir sebelum konsonan letupan koronal. Contohnya:

Jadual 5 Vokal sebelum konsonan letupan di Temerloh.

Makna	P. Pasir Mandi	Purun	S. Seberang	S. Guai	Musir
berat	[b ^ə ɣæʔ]	[b ^ə ɣɛʔ]	[b ^ə ɣaʔ]	[b ^ə ɣɛʔ]	[b ^ə ɣæʔ]
sakit	[sakieʔ]	[sakiɛʔ]	[sakiʔ]	[sakeʔ]	[sakiʔ]
rambut	[ɣambuʔ]	[ɣamuɛʔ]	[ɣamuʔ]	[ɣamb ^u ɛʔ]	[ɣamb ^u ʔ]
asap	[asaʔ]	[asaʔ]	[asaʔ]	[asaʔ]	[asaʔ]
tiup	[tioʔ]	[tioʔ ^p]	[ti ^ə uʔ]	[tiuʔ]	[tioʔ]
lemak	[ləmɛʔ]	[ləmɛ ^w ʔ]	[ləmɛʔ]	[ləmɛʔ]	[ləmɛʔ]
baik	[baiʔ]	[baiʔ]	[baiʔ]	[baiʔ]	[baiʔ]

[Sumber: Diubah suai daripada Collins (1983b, p. 21)]

Dapat dilihat daripada contoh yang diberikan dalam jadual di atas bahawa vokal /a/, /i/ dan /u/ yang hadir sebelum konsonan /t/ yang berciri [+koronal] direalisasikan kepada [ɛ]. Walaupun realisasi ini turut memperlihatkan beberapa variasi fonetik, namun realisasinya masih lagi mengekalkan nilai fonetik vokal yang berciri [+depan]. Jika hadir sebelum konsonan bukan koronal, iaitu /p/ dan /k/, vokal /a/, /i/ dan /u/ akan memperlihatkan dua realisasi, iaitu sama ada kekal dalam bentuk fonetik yang sama, atau muncul sebagai vokal yang berciri [-depan].

Sistem Konsonan Geseran

Gejala penyesuaian vokal yang hadir sebelum konsonan [±koronal] menjadi lebih jelas apabila realisasi vokal sebelum konsonan geseran

dipertimbangkan. Dalam hal ini, vokal /a/ sebelum konsonan geseran koronal, yakni /s/, direalisasikan kepada [ɛ], [æ] dan [a]. Dengan kata lain, vokal /a/ dalam lingkungan tersebut masih direalisasikan kepada vokal yang berciri [+depan]. Keadaan ini berbeza daripada realisasi vokal /a/ sebelum konsonan geseran bukan koronal. Pada kedudukan ini, vokal /a/ memperlihatkan realisasi kepada fon yang berciri [-depan]. Contohnya dapat diperhatikan dalam jadual di bawah.

Jadual 6 Vokal /a/ sebelum konsonan geseran di Temerloh.

Makna	P. Pasir Mandi	Purun	S. Seberang	S. Guai	Musir
tanah	[tanɛʰ]	[tanɛh]	[tanɛh]	[tanɛh]	[tanɛh]
merah	[mɛyɛh]	[mɛyɛh]	[mɛyɛh]	[mɛyɛh]	[mɛyɛh]
nafas	[napɛh]	[napɛh]	[napɛh]	[napɛh]	[napah]
panas	[panæh]	[panɛh]	[panæh]	[panɛh]	[panah]

[Sumber: Diubah suai daripada Collins (1983b, p. 22)]

Sistem Konsonan Sisian

Vokal yang hadir sebelum konsonan sisian, iaitu /l/, turut memperlihatkan gejala yang sama dengan konsonan koronal yang lain. Sebagai salah satu konsonan koronal, maka vokal yang hadir sebelumnya pun turut direalisasikan kepada [ɛ]. Contohnya:

- [təbɛ] “tebal”
- [bante] “bantal”
- [tumpuɛ] “tumpul”
- [m^hjaɛ] “mengail”

Collins (1983b) ada membuat generalisasi umum tentang gejala penyesuaian vokal yang hadir di kedudukan sebelum konsonan [±koronal] dalam varian Temerloh yang dikajinya itu. Menurut Collins (1983b, p. 23), konsonan koronal, yakni /n/, /t/ dan /l/, di kedudukan akhir mengalami sejenis gejala yang disebut sebagai pemvokalan (vokalisasi). Pemvokalan merupakan suatu proses yang mengubah segmen bunyi [+konsonantal] kepada segmen bunyi [-konsonantal]. Dengan kata lain, menerusi pemvokalan, konsonan koronal selalunya akan memperlihatkan perubahan kepada vokal. Dalam kes di Temerloh, konsonan /n/, /t/ dan /l/ berubah kepada vokal [ɛ].⁴

Gejala yang dihuraikan ini berbeza daripada gejala yang diperlihatkan oleh vokal yang hadir sebelum konsonan bukan koronal. Hal ini dikatakan

demikian kerana realisasinya dalam lingkungan sebelum konsonan /ŋ/, /m/, /p/ dan /k/ memunculkan bentuk fonetik vokal yang asal atau dalam bentuk vokal yang berciri [-depan].

Dialek Melayu Hulu Pahang

Bagaimanakah pula dengan dialek Melayu Hulu Pahang? Ajid dan Mohd Tarmizi (2009), Mohd Tarmizi *et al.* (2011) serta Mohd Tarmizi *et al.* (2014) telah membuktikan bahawa ciri dialek Melayu Hilir Pahang, atau dialek Melayu Pahang, yang dibincangkan dalam bahagian di atas masih lagi wujud di Hulu Pahang. Walau bagaimanapun, disebabkan beberapa modifikasi yang melibatkan amalan transkripsi fonetik seperti yang dinyatakan dalam Mohd Tarmizi (2018), maka penemuan yang diutarakan dalam semua kajian mereka itu perlu diperkemas semula di sini.

Wajar ditegaskan bahawa walaupun terdapat beberapa modifikasi seperti yang dinyatakan di atas itu, namun asas penemuan tentang kewujudan inovasi khas dialek Melayu Hilir Pahang di kawasan hulu tetap tidak berubah. Faktanya ialah dialek Melayu Hulu Pahang masih lagi mengekalkan ciri khas dialek Melayu Hilir Pahang. Seperti panorama di hilir, pengekalannya di hulu dapat dilihat dalam sistem nasal, sistem letupan, sistem geseran dan sistem sisian. Perbincangan yang berikut memaparkan pertentangan realisasi vokal dalam semua sistem konsonan ini yang terjadi dalam dialek Melayu Hulu Pahang.

Sistem Konsonan Nasal

Realisasi vokal /a/ yang hadir sebelum konsonan nasal /n/, /m/ dan /ŋ/ dapat dilihat dalam Jadual 7 di bawah.

Jadual 7 Vokal /a/ sebelum konsonan nasal di Hulu Pahang.

Makna	Serau	Sentang	Budu
tangan	[taŋæ]	[taŋe]	[taŋæ]
kanan	[kanæ]	[kanɛ]	[kanæ]
malam	[malɑ]	[mala]	[malɑ]
ayam	[aya]	[aya]	[aya]
orang	[ɔya:]	[ɔya:]	[ɔyã:]
tulang	[tula:]	[tula:]	[tulã:]

Contoh yang dipaparkan dalam jadual tersebut menunjukkan vokal /a/ yang hadir sebelum konsonan nasal [\pm koronal] direalisasikan kepada bentuk vokal-vokal tertentu seperti yang diungkapkan oleh rumus yang berikut:

$$/a/ \longrightarrow [\varepsilon] \sim [\text{æ}] / _ _ /n/\#$$

$$/a/ \longrightarrow [a] \sim [a] / _ _ \left[\begin{array}{c} /m/ \\ /ŋ/ \end{array} \right] \#$$

Rumus ini menunjukkan vokal /a/ sebelum konsonan nasal koronal /n/ direalisasikan sebagai vokal berciri [+depan]. Vokal /a/ sebelum konsonan bukan koronal /m/ dan /ŋ/ pula muncul dalam dua bentuk, iaitu sama ada kekal sebagai [a], atau muncul sebagai vokal berciri [-depan], iaitu [a].

Vokal tinggi /i/ dan /u/ yang hadir sebelum konsonan nasal /m/, /n/ dan /ŋ/ memperlihatkan gejala seperti yang terdapat dalam contoh di bawah:

- [kae] “kain”
- [mase] “masin”
- [taə] ~ [tai] “tahun”
- [daə] ~ [dai] “daun”
- [baɣe:] “baring”
- [kəɣe:] “kering”
- [buɣo:] “burung”
- [təɣo:] “terung”
- [bəlo] “belum”

Dalam contoh yang diberikan, realisasi vokal /i/ ialah perendahan kepada [e]. Perendahan berlaku sama ada /i/ hadir sebelum konsonan nasal bukan koronal ataupun hadir sebelum nasal koronal. Hal ini bermaksud vokal /i/ tidak menunjukkan pertentangan dalam realisasi fonetiknya. Berbeza daripada /i/, vokal /u/ sebaliknya memperlihatkan pertentangan jika hadir sebelum kedua-dua jenis konsonan nasal. Dalam hal ini, realisasi vokal /u/ digambarkan oleh rumus yang berikut:

$$/u/ \longrightarrow [ə] \sim [i] / _ _ /n/\#$$

$$/u/ \longrightarrow [o] / _ _ \left[\begin{array}{c} /m/ \\ /ŋ/ \end{array} \right] \#$$

Walau bagaimanapun, pertentangan yang ditunjukkan oleh vokal /u/ seperti yang dipaparkan di atas tidak terjadi dalam semua varian. Umpamanya, dalam varian Beralas, Kuala Kenong dan Tanjung Bungor, vokal /u/ direalisasikan kepada [o]. Contohnya:

[dao⁹] ~ [dao] “daun”
 [tao⁹] ~ [tao] “tahun”
 [tuyo⁹] ~ [tuyo] “turun”

Ertinya: /u/ → [o] / ___ /n/ #

Sistem Konsonan Letupan

Secara umumnya, realisasi vokal yang hadir sebelum konsonan letupan [±koronal] masih juga memperlihatkan pertentangan. Hal ini dapat diperhatikan dalam contoh yang diberikan di bawah.

- i. Realisasi vokal /a/, /i/ dan /u/ yang hadir sebelum konsonan /t/.
 Contohnya:

[dəkɛʔ] ~ [dəkæʔ] “dekat”
 [pukɛʔ] ~ [pukæʔ] “pukat”
 [uʏɛʔ] ~ [uʏæʔ] “urat”
 [kəʏɛʔ] ~ [kəʏæʔ] “kerat”
 [sakeʔ] “sakit”
 [yakeʔ] “rakit”
 [bukeʔ] “bukit”
 [buyeʔ] “kemaluan wanita”
 [lutəʔ] ~ [lutiʔ] “lutut”
 [sədəʔ] ~ [sədiʔ] “sedut”
 [pəʏəʔ] ~ [pəʏiʔ] “perut”

- ii. Realisasi vokal /a/, /i/ dan /u/ yang hadir sebelum konsonan /p/ dan /k/.
 Contohnya:

[ataʔ] ~ [atʌʔ] “atap”
 [taŋkaʔ] ~ [taŋkʌʔ] “tangkap”
 [kuteʔ] “kutip”
 [pəleʔ] “pelik”
 [kətoʔ] “ketuk”
 [pʰyiʔoʔ] “periuk”

[kəyɐʔ] “kerak”

[səɐʔ] “sesak”

[tiyoʔ] “tiup”

Rumus bagi realisasi fonem dalam contoh di atas adalah seperti yang berikut:

/a/ → [ɛ] ~ [æ] / ___ /t/ #

/a/ → [a] ~ [ʌ] / ___ /p/ #

/a/ → [ɐ] / ___ /k/ #

/i/ → [e] / ___ $\left[\begin{array}{l} /t/ \\ /p/ \\ /k/ \end{array} \right]$ #

/u/ → [ə] ~ [i] / ___ /t/ #

/u/ → [o] / ___ $\left[\begin{array}{l} /p/ \\ /k/ \end{array} \right]$ #

Gambaran yang sedikit berbeza daripada rumus ini dapat dilihat di Kuala Kenong, Tanjung Bungor dan Beralas. Dalam ketiga-tiga varian ini, vokal /u/ yang hadir sebelum konsonan letupan [-koronal] tetap mengekalkan segmen vokal berciri [-depan]. Ciri ini, dengan kata lainnya, membawa erti vokal /u/ direalisasikan kepada [o], iaitu:

/u/ → [o] / ___ /t/ #.

Contohnya:

[lutoʔ] “lutut”

[sədoʔ] “sedut”

[peyoʔ] “perut”

[muloʔ] “mulut”

Realisasi vokal /u/ kepada [o] dalam ketiga-tiga varian tersebut menyamai realisasi vokal /u/ sebelum konsonan /p/ dan /k/ dalam varian yang sama yang dibincangkan sebelum ini. Maka, boleh dikatakan bahawa vokal /u/ yang hadir sebelum konsonan letupan [±koronal] dalam varian Kuala Kenong, Tanjung Bungor dan Beralas tidak memperlihatkan pertentangan vokal.

Sistem Konsonan Geseran

Dalam sistem geseran, pertentangan vokal sebelum geseran berciri [\pm koronal] dapat dilihat menerusi contoh di bawah.

i. Realisasi vokal yang hadir sebelum konsonan geseran /s/. Contohnya:

[napɛç] ~ [napæç] “nafas”
 [kəɣɛç] ~ [kəɣæç] “keras”
 [nipeç] “nipis”
 [iɣeç] “hiris”
 [kuɣəç] ~ [kuɣiç] “kurus”
 [putəç] ~ [putiç] “putus”

ii. Realisasi vokal yang hadir sebelum konsonan geseran /h/. Contohnya:

[tanəh] “tanah”
 [ɣuməh] ~ [ɣuməh] “rumah”
 [putəh] “putih”
 [lətəh] “letih”
 [jatəh] “jatuh”
 [jaoh] “jauh”

Rumus realisasi vokal dalam contoh-contoh di atas adalah seperti yang berikut:

/a/ \longrightarrow [ɛ] ~ [æ] / ___ /s/ #

/a/ \longrightarrow [ɐ] / ___ /h/ #

/i/ \longrightarrow [e] / ___ $\left[\begin{array}{l} /s/ \\ /h/ \end{array} \right]$ #

/u/ \longrightarrow [ə] ~ [i] / ___ /s/ #

/u/ \longrightarrow [o] / ___ /h/ #

Rumus-rumus ini menunjukkan pertentangan realisasi vokal sebelum konsonan geseran [\pm koronal] hanya terjadi pada vokal /a/ dan /u/. Dalam hal ini, vokal /a/ direalisasikan sebagai vokal berciri [+depan] jika hadir sebelum konsonan bukan koronal dan berciri [-depan] jika hadir sebelum konsonan koronal. Begitu juga dengan vokal /u/, yang mengambil bentuk

fonetik vokal berciri [+depan] kalau hadir sebelum konsonan geseran bukan koronal, tetapi muncul dalam bentuk fonetik [-depan] jika hadir sebelum konsonan geseran koronal.

Namun begitu, pertentangan realisasi vokal /u/ sebelum geseran [±koronal] tidak pula tersebar dengan meluas. Dalam varian Beralas, Kuala Kenong dan Tanjung Bungor umpamanya, vokal /u/ sebelum geseran [-koronal] /s/ kekal sebagai vokal berciri [+belakang], iaitu [o]. Contohnya ialah [kuyoç] “kurus”, [putoç] “putus”.

Perbezaan Hilir Pahang daripada Hulu Pahang

Perbincangan di atas menunjukkan dialek Melayu Hulu Pahang masih mengekalkan ciri khas dialek Melayu Pahang yang dituturkan di kawasan hilir. Ciri penyesuaian vokal sebelum konsonan [±koronal] masih wujud di bahagian hulu lembangan Sungai Pahang. Walau bagaimanapun, kewujudan ciri fonologi yang khas dialek Melayu hilir di kawasan hulu bukanlah bererti tidak ada perbezaan dialek antara kedua-dua kawasan. Pemerhatian yang lebih mendalam terhadap data yang dipaparkan sebelum ini menunjukkan terdapat perbezaan yang agak ketara dalam realisasi vokal (perbezaan fonetik) dalam kedua-dua dialek. Perbezaan yang dimaksudkan ini dapat dirumuskan seperti di bawah:

- i. Penyesuaian vokal dalam dialek Melayu Hilir Pahang terjadi terhadap tiga vokal, iaitu /a/, /i/ dan /u/. Berdasarkan contoh yang diberikan sebelum ini juga, vokal /a/, /i/ dan /u/ yang hadir sebelum konsonan bukan koronal selalunya direalisasikan kepada vokal [+depan]. Vokal /a/, /i/, /u/ sebelum konsonan koronal sebaliknya muncul dalam dua bentuk, iaitu sama ada kekal dalam bentuk yang asal atau direalisasikan kepada vokal berciri [-depan].

Di Hulu Pahang, penyesuaian vokal hanya terjadi pada dua vokal, iaitu /a/ dan /u/. Kedua-dua vokal ini direalisasikan sebagai vokal berciri [+depan] jika hadir sebelum konsonan bukan koronal, dan muncul dalam bentuk yang asal atau vokal berciri [-depan] jika hadir sebelum konsonan koronal.

Walaupun bagaimanapun, dalam varian tertentu seperti varian Beralas, Tanjung Bungor dan Kuala Kenong, vokal /u/ yang hadir sebelum konsonan bukan koronal tidak memperlihatkan pertentangan dengan vokal yang hadir sebelum konsonan koronal.

Dalam kedua-dua lingkungan ini, vokal /u/ tetap direalisasikan sebagai vokal berciri [-depan].

- ii. Selain itu, realisasi fonetik vokal yang hadir sebelum konsonan [±koronal] turut membezakan dialek Melayu Pahang di hulu dengan dialek Melayu di hilir. Contoh yang paling jelas mengenai gejala ini ialah realisasi vokal /u/. Di Temerloh, realisasi vokal /u/ sebelum konsonan bukan koronal masih memperlihatkan bentuk [ɛ]. Akan tetapi, di Hulu Pahang, vokal /u/ sebelum konsonan bukan koronal muncul dalam tiga bentuk yang bervariasi bebas, iaitu [ə], [i] dan [o]. Hal ini dapat dirumuskan seperti yang berikut:

a. Hilir Pahang

$$/u/ \longrightarrow [ɛ] / _ \left[\begin{array}{c} /n/ \\ /t/ \end{array} \right] \#$$

b. Hulu Pahang

$$/u/ \longrightarrow [ə] \sim [i] \sim [o] / _ \left[\begin{array}{c} /n/ \\ /t/ \end{array} \right] \#$$

- iii. Dialek Melayu Hilir Pahang memperlihatkan deretan vokal sebagai realisasi vokal /u/. Deretan vokal seperti ini tidak wujud di Hulu Pahang. Contohnya:

Jadual 8 Dua realisasi /u/ di hilir dan hulu Pahang.

Makna	Hilir Pahang (Temerloh)	Hulu Pahang
minum	[minɔã]	[minuŋ]
cium	[ciyɔã]	[ciyuŋ]
hidung	[idɔã]	[ido:]
sakit	[sakiɛʔ]	[sakeʔ]
rambut	[ɣamueʔ]	[ɣambəʔ] ~ [ɣambiʔ] ~ [yamboʔ]
tumpul	[tumpue]	[tumpə] ~ [tumpi]
bakul	[bakuɛ]	[bakə] ~ [baki]

- iv. Vokal yang hadir sebelum konsonan nasal dalam dialek Melayu Hilir Pahang mengalami proses penasalan. Penasalan vokal terjadi selepas konsonan nasal dihilangkan. Gejala ini tidak muncul di Hulu Pahang, kecuali varian Budu yang menasalkan vokal /a/ dalam urutan /-aŋ/. Contohnya:

Jadual 9 Penasalan vokal /a/ di Pahang.

Makna	Hilir Pahang (Temerloh)	Hulu Pahang	Budu
tangan	[taŋã]	[taŋɛ]	[taŋæ]
malam	[malã]	[mala] ~ [mala]	[mala]
ayam	[ayã]	[aya] ~ [aya]	[aya]
tulang	[tulã]	[tula:] ~ [tula:]	[tulã:]
orang	[ɔyã]	[ɔya:] ~ [ɔya:]	[ɔyã:]

Walaupun masih memiliki ciri khas dialek Pahang secara umum, namun rumusan di atas menunjukkan terdapat perbezaan dalam ciri penyesuaian vokal antara dialek Melayu Hulu Pahang dengan dialek Melayu Hilir Pahang. Dengan rumusan yang seperti ini, maka pemisahan dialek Melayu di hulu dengan dialek Melayu di hilir memiliki pewajaran linguistik yang kukuh.

Dialek Melayu Hulu Tembeling dan Dialek Melayu di Lembangan Sungai Pahang

Sungai Tembeling merupakan salah satu sungai yang terdapat dalam sistem lembangan Sungai Pahang. Di sepanjang sungai ini, khususnya di bahagian hulunya, terdapat deretan kampung yang menuturkan dialek khas yang berbeza daripada dialek Melayu Pahang (tanpa mengambil kira dialek yang dituturkan di perkampungan orang asli), sama ada dialek Melayu Hulu Pahang mahupun dialek Melayu Hilir Pahang. Namun begitu, menurut Collins (1998, p. 152), dialek yang dituturkan di Kuala Tembeling sehinggalah ke Kuala Tahan umpamanya masih memperlihatkan ciri penyesuaian vokal dengan konsonan [±koronal], yakni yang serupa dengan dialek yang terdapat di lembangan Sungai Pahang. Yang berikut merupakan beberapa contoh dari Kuala Tembeling yang dipetik daripada Collins (1998a, pp. 151-152):

[taŋã:] “tangan”

[kanã:] “kanan”

[bəjalã:] “berjalan”
 [padã:] “padan”
 [dataⁿ] “datang”
 [bəɣənaⁿ] “berenang”
 [tulaⁿ] “tulang”
 [ɲəlaⁿ] “menyelam”

Dalam contoh di atas, vokal /a/ direalisasikan kepada [ɑ] jika hadir sebelum konsonan nasal bukan koronal. Vokal /a/ kekal sebagai [a] jika hadir sebelum konsonan nasal koronal. Hal ini bermaksud realisasi vokal /a/ memperlihatkan pertentangan jika hadir sebelum konsonan nasal [=koronal].

Malangnya contoh yang ada sangat terbatas untuk membolehkan dibuat satu generalisasi yang lebih kemas. Collins sendiri pun dalam makalah tersebut hanya memaparkan penyesuaian /a/ sebelum konsonan nasal [=koronal]. Walau bagaimanapun, contoh yang diberikan sudah pun memadai untuk menyatakan varian yang dituturkan di Kuala Tembeling sehingga ke Kuala Tahan masih tergolong dalam dialek Melayu Pahang yang am.

Jika Sungai Tembeling dimudiki lagi sedikit ke Kampung Pagi, Kuala Sat dan seterusnya ke Kampung Bantal, Mat Daling serta Kampung Gusai, maka panorama yang lebih menarik akan terserlah. Hal ini dikatakan demikian kerana ciri khas dialek Melayu Pahang sudah tidak ada di semua kampung tersebut. Jika masih wujud pun, ciri khas tersebut tidak lagi dominan, serta tidak lagi menarik disebabkan dialek Melayu Hulu Tembeling memiliki ciri khas yang tersendiri yang lebih wajar mendapat perhatian.

Yang berikut ialah dua ciri khas dialek Melayu Hulu Tembeling yang memisahkannya daripada dialek Melayu lain yang terdapat di lembangan Sungai Pahang, iaitu:

- i. Penyatuan nasal akhir BMP dan DHSTP kepada hentian glotis Mohd Tarmizi (2018) membuktikan dialek Melayu Hulu Tembeling memperlihatkan penyatuan nasal akhir kata DHSTP kepada hentian glotis. Ciri ini berbeza daripada ciri yang terdapat dalam dialek Melayu Hulu Pahang dan dialek Melayu Hilir Pahang. Dalam kedua-dua dialek tersebut, nasal akhir kata menunjukkan dua gejala, iaitu sama ada digugurkan ataupun memperlihatkan penyatuan kepada nasal velar. Perbezaan realisasi nasal akhir dalam ketiga-tiga dialek ini dapat dilihat dalam Jadual 10.

Jadual 10 Perbezaan realisasi nasal akhir di lembangan Sungai Pahang.

BMP	DHSTP	Hulu Pahang	Hulu Tembeling	Hilir Pahang
*m	**ŋ	Ø	?	Ø~ ŋ
*n	**ŋ	Ø	?	Ø~ ŋ
*ŋ	**ŋ	[:]	?	Ø~ ŋ

Contohnya:

BMP **ayam* > DHSTP ***ayan*> Hulu Pahang [aya] ~ [aya]; Hulu Tembeling [aya?]; Hilir Pahang [aya^ŋ] ~ [aya]

BMP **ikan* > DHSTP ***ikan*> Hulu Pahang [ikε] ~ [ikæ]; Hulu Tembeling [ikæ?]; Hilir Pahang [ika^ŋ]

BMP **tulan*> DHSTP ***tulan*> Hulu Pahang [tulã:] ~ [tula:] ~ [tula:]; Hulu Tembeling [tula?]; Hilir Pahang [tulan] ~ [tula^ŋ]

Collins (1998, 2016) membahaskan ciri penyatuan nasal akhir kepada hentian glotis ini berdasarkan gejala pendiftongan konsonantal atau, jika meminjam istilah Blust (1997), disebut sebagai gejala *postploded* dan *preploded* nasal. Gejala ini merujuk penambahan konsonan hentian sebelum atau selepas konsonan nasal akhir. Misalnya, [bulatn] “bulan” dan [makatn] “makan”. Menurut Norshahila (2012), ciri yang ditemui oleh Collins itu sudah hilang. Yang dikesan dalam penelitian beliau antara lainnya ialah [makat] “makan” dan [ayap] “ayam”. Realisasi dalam Jadual 10 di atas dan contoh-contohnya ternyata menunjukkan dialek di hulu Sungai Tembeling telah berubah. Soalnya ialah adakah perubahan seperti ini cocok dengan gejala *change in progress* seperti yang pernah ditanyakan oleh Mohd Tarmizi *et al.* (2013)?

ii. Pengekalan vokal tinggi

Mohd Tarmizi *et al.* (2013) dan Mohd Tarmizi (2018) menemui bukti bahawa dialek Melayu Hulu Tembeling mengekalkan vokal tinggi DHSTP **i dan **u dalam suku kata praakhir. Dalam dialek Melayu Hulu dan Hilir Pahang, kedua-dua vokal tinggi purba ini mengalami pemecahan fonemik sama ada kepada [e] atau [ɛ] dan [o] atau [ɔ]. Contohnya:

Jadual 11 Vokal tinggi suku praakhir di lembangan Sungai Pahang.

BMP	DHSTP	Hulu Pahang	Hulu Tembeling	Hilir Pahang
*ikuy	**ikuy	[ɛkɔ:]	[iku:]	[ɛkɔʰ]
*miyah	**miyah	[mɛyɛh]	[miyɛh]	[mɛyɛh]
*timbang	**timbang	[tɛmbɛʔ]	[timbaʔ]	[tɛmbɛʔ]
*uɣaŋ	**uɣaŋ	[ɔɣa:]	[uɣaʔ]	[ɔɣã]
*utak	**utak	[ɔtɛʔ]	[utɛʔ]	[ɔtɛʔ]

Kewujudan ciri ini, penyatuan nasal akhir kepada hentian glotis dan pengekalan vokal tinggi pada posisi suku kata praakhir, membuktikan dialek Melayu Hulu Tembeling merupakan dialek tersendiri yang terpisah daripada dialek Melayu Hulu Pahang dan dialek Melayu Pahang, walaupun dialek tersebut masih berada dalam lembangan Sungai Pahang.

DIALEK MELAYU DI LEMBANGAN SUNGAI KELANTAN

Bahagian ini akan membincangkan dua dialek, iaitu satu dialek yang dituturkan di Hulu Kelantan dan satu lagi dialek yang digunakan oleh para penduduk di kawasan hilir.

Dialek Melayu Hulu Kelantan dan Dialek Melayu Kelantan

Subbahagian ini membincangkan persamaan dan perbezaan dialek Melayu Hulu Kelantan dengan dialek Melayu Kelantan. Dialek Melayu Hulu Kelantan dituturkan oleh penduduk yang menetap di sepanjang Sungai Nenggiri (termasuk juga Sungai Galas). Dialek Melayu Kelantan ialah dialek yang dituturkan antara lain oleh masyarakat di hilir yang tinggal di sepanjang Sungai Kelantan dan kawasan lain yang melingkunginya. Maka, dialek Melayu Kelantan disinonimkan dengan dialek Melayu hilir Kelantan dalam kajian ini. Oleh sebab itu, istilah dialek Melayu Kelantan dan dialek Melayu hilir Kelantan akan dipakai secara bertukar ganti. Cakupan dialek Melayu hilir Kelantan termasuk juga beberapa kawasan yang terdapat di sempadan Terengganu (seperti di Besut dan sebahagian kecil Setiu) dan Pahang (bermula di Kampung Kubang Rusa sehingga ke sempadan Kelantan) serta Patani, selain masyarakat diaspora Kelantan yang berlambak di seluruh Semenanjung (misalnya Jelu, di Raub dan Batu Balai dan Sungai Atong di Jerantut). Data dialek Melayu hilir Kelantan, atau dialek Melayu Kelantan, yang dipakai di sini diambil daripada Ajid (1985); manakala data dialek

Melayu Hulu Kelantan diperoleh di lapangan yang dikumpulkan sekitar tahun 2016 di beberapa buah kampung di Sungai Nenggeri; lihat Jadual 2.

Dialek Melayu Kelantan

Beberapa ciri khas dialek Melayu Kelantan varian Pasir Mas dapat dikeluarkan daripada daftar kata yang dilampirkan dalam Ajid (1986). Yang berikut ialah ciri-cirinya:

- i. Vokal BMP *a menjadi [ɐ] pada posisi akhir kata sebelum kesenyapan. Contohnya:

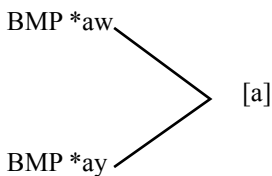
[sukɐ] “suka”
[mɛjɐ] “meja”
[paɣɐ] “para”
[bɔyɐ] “buaya”
[p:alɐ] “kepala”

- ii. Vokal BMP *a sebelum konsonan nasal BMP *n, *m, *ŋ menjadi [ɛ]. Konsonan nasal BMP digugurkan, ciri nasal kemudian berpindah kepada vokal sebelumnya bagi membentuk vokal yang dinasalkan. Contohnya:

[bawɛ̃] “bawang”
[sa:tɛ̃] “santan”
[macɛ̃] “bacang”
[ikɛ̃] “ikan”
[malɛ̃] “malam”

- iii. Penyatuan diftong

Dialek Melayu Kelantan memperlihatkan penyatuan diftong, iaitu:

Contohnya:

[pula] “pulau”
[kuba] “kerbau”

[gula] “gulai”
 [pəta] “petai”

iv. Penyingkatan nasal homorgan

Dalam dialek Melayu Kelantan, nasal homorgan yang membentuk gugus konsonan -NK- (N = nasal; K = konsonan lain) dalam sesebuah kata disingkatkan kepada -K-. Penyingkatan ini menggugurkan konsonan nasal, yang dilambangkan dengan N (nasal), yang hadir bersebelahan dengan konsonan letupan dan geseran bersuara. Pengguguran nasal menghasilkan pemanjangan kepada segmen sebelumnya. Contohnya:

[ta:pa:] “tampar”
 [ca:ko] “cangkul”
 [tu:po] “tumpul”
 [sa:tẽ] “santan”

v. Pemanjangan segmen awal kata

Dialek Melayu Kelantan turut memiliki ciri pemanjangan segmen pada posisi awal kata sebagai penanda morfologi. Contohnya:

[p:alɐ] “di kepala”
 [t:anjẽ] “di tangan”
 [k:əda] “di/ke kedai”
 [m:anɐ] “di/ke mana”
 [s:iniʷ] “di/ke sini”
 [s:ituʷ] “di/ke situ”
 [j:alɛ] “berjalan”
 [n:ɛpaʔ] “penyepak”
 [n:apa:] “penampar”
 [d:əŋa:] “mendengar”

vi. Vokal sengau yang fonemik

Collins dan Husin (1988), Nik Safiah dan Rozita (2016) ada mendokumentasikan vokal nasal yang fonemik dalam dialek Melayu Kelantan. Dalam hal ini, jikalau benar tanggapan mereka, maka kewujudan vokal nasal tersebut boleh dianggap sebagai ciri khas dialek Melayu Kelantan. Yang berikut merupakan pasangan minimal yang membuktikan kewujudan vokal sengau yang dimaksudkan (Nik Safiah & Rozita, 2006, p. 25):

[la] “helai”

[lã] “keadaan menyala”

[siya] “sembuh”

[siyã] “mangkuk tingkat”

[ɛsɔʔ] “esok”

[ɛsɔ̃ʔ] “menginjak”

[səyɛʔ] “serak”

[səyẽʔ] “bunyi tatkala menghirup minuman”

Dialek Melayu Hulu Kelantan

Secara umumnya, dialek Melayu Hulu Kelantan masih memperlihatkan persamaan dengan ciri dialek Melayu Kelantan yang dibincangkan di atas. Walau bagaimanapun, dua ciri dialek Melayu Kelantan tidak muncul di kawasan hulu, iaitu vokal nasal yang fonemik dan penasalan vokal BMP *a yang hadir sebelum konsonan nasal. Untuk ciri yang kedua ini, vokal BMP *a tetap muncul sebagai [ɛ] tanpa melibatkan sebarang gejala penasalan. Ketiadaan ciri ini bermakna dialek Melayu Hulu Kelantan memiliki persamaan dengan dialek Melayu Kelantan dalam empat ciri, iaitu:

- i. BMP *a > [ɐ] pada posisi akhir kata
- ii. BMP *a > [ɛ] sebelum BMP *m, *n
- iii. Diftong BMP *-aw, *-ay menjadi [-a]
- iv. Penyingkatan nasal homorgan: -NK- > -K-

Walaupun memiliki persamaan dengan dialek di hilir, tetapi ternyata dialek Melayu Hulu Kelantan turut mempunyai inovasi yang tersendiri. Data yang dikumpulkan di dua buah kampung di Sungai Nenggiri menunjukkan dialek Melayu Hulu Kelantan dicirikan sekurang-kurangnya tiga ciri fonologi, iaitu:

- i. Konsonan nasal velar bahasa Melayu purba dalam urutan *-aŋ kekal dalam dialek Melayu Hulu Kelantan sebagai [-aŋ]. Contohnya:

[uyaŋ] “orang”

[pisaŋ] “pisang”

[tulaŋ] “tulang”

[bəlaŋ] “belakang”

[bawaŋ] “bawang”
 [səmayəŋ] “sembahyang”
 [padaŋ] “padang”

Seperti yang dinyatakan sebelum ini, di kawasan hilir semua nasal akhir kata dalam urutan BMP *-aŋ, *-am dan *-an digugurkan. Pengguguran ini seterusnya mengubah nilai vokal BMP *a tersebut kepada [ɛ̃] yang dinasalkan. Walau bagaimanapun, di Hulu Kelantan, khususnya di Sungai Nenggiri, urutan -aŋ yang berasal daripada BMP *-aŋ dikekalkan. Ertinya, tidak terjadi pengguguran nasal dalam urutan ini di hulu.

Pengguguran konsonan nasal yang mengubah nilai vokal hanya terjadi dalam urutan -aŋ yang berasal daripada BMP *-am dan *-an. Namun begitu, berbeza daripada dialek Melayu Kelantan, vokal BMP *a dalam urutan ini tidak mengalami penasalan walaupun selepas konsonan nasal tersebut digugurkan. Oleh sebab itulah, di Hulu Kelantan, contoh di bawah tetap juga muncul:

[ikɛ] “ikan”
 [make] “makan”
 [tələ] “telan”
 [sa:tɛ] “santan”
 [malɛ] “malam”
 [bayɛ] “bayam”
 [masɛ] “masam”
 [p:ələ] “menyelam”

- ii. Pengekalan vokal tinggi BMP pada posisi awal kata, iaitu: BMP *i > [i] / # __; BMP *u > [u] / # __. Contohnya:

[iku:] “ekor”
 [isuʔ] “esok”
 [miyəh] “merah”
 [ili:] “hilir”
 [utəʔ] “otak”
 [uʔaŋ] “orang”
 [tuləʔ] “tolak”
 [yutɛ] “rotan”

Dialek di hilir mengubah kedua-dua vokal BMP *i dan BMP *u kepada [ɛ] dan [ɔ]. Contohnya ialah [ɛkɔ:] “ekor”, [ɛsɔʔ] “esok”, [mɛyəh] “merah”.

iii. Perubahan nilai vokal dalam preposisi lokatif /di-/ dan klitik /na/, iaitu:

- a. Preposisi lokatif /di/ berubah kepada [də-]
- b. Klitik /-na/ berubah kepada [nə]

Contohnya:

[dəwanə] “di mana”
[dəyʊməh] “di rumah”
[dəsuŋa] “di sungai”
[dəsitu^w] “di situ”
[dəsini^y] “di sini”
[dəsanə] “di sana”

bukə nə dəka? “bukannya dekat”
anə? nə “anaknya”
masə tu^wnə “masa itunya”

Dalam dialek Melayu Hulu Kelantan, vokal yang membentuk preposisi /di-/ berubah kepada dua bentuk. Pertama, /di-/ berubah menjadi [du-]. Antara contohnya ialah [duwanə] “di mana”. Namun begitu, perubahan ini tidak dominan. Yang dominan ialah bentuk kedua, yakni pemanjangan. Contohnya:

/di rumah/ [y:uməh]
/di suŋay/ [s:uŋa]
/di sini/ [s:ini^y].

Vokal yang membina klitik /-na/ dalam dialek Melayu Kelantan tidak memperlihatkan bentuk vokal tengah madya seperti dialek di hulu. Namun begitu, vokal /a/ dalam klitik tersebut berubah kepada [-ə]. Misalnya, [bukə^ɛ nə] “bukannya”, [masə tu^w nə] “pada masa itu”, [sabe^ʔ nə] “sebab itu”.

Sebagai bukti tambahan bagi memperkuat bukti fonologi di atas, dipaparkan dua lagi ciri khas dialek Melayu Hulu Kelantan, iaitu penggunaan partikel [wəh].

vi. Partikel [wəh]

Dialek Kewujudan partikel [wəh] sangat khas di Hulu Kelantan. Partikel ini tidak wujud di hilir. Dari segi fungsi, partikel [wəh] hampir menyamai partikel [dəh] yang begitu meluas penggunaannya di hilir walaupun

kedua-duanya tidak identik seluruhnya. Contoh penggunaan partikel [weh] adalah seperti yang berikut:

kite ni? ne? banje: deh **wɛh** “sekarang sudah hendak banjir”
gi? tuyuŋ **wɛh** “pergi turun”
aku inja? **wɛh** “saya masih ingat”

Perbincangan di atas telah membuktikan dialek Melayu Hulu Kelantan berbeza daripada dialek Melayu Kelantan. Sehubungan dengan itu, dialek di hulu seharusnya dikategorikan sebagai sebuah cabang dialek yang berbeza daripada dialek di hilir.

DIALEK MELAYU DI LEMBANGAN SUNGAI TERENGGANU

Perbincangan dalam bahagian ini akan melibatkan dua dialek Melayu yang dikenal pasti wujud di lembangan Sungai Terengganu, iaitu dialek Melayu Hulu Terengganu dan dialek Melayu Terengganu pesisir atau pantai.

Dialek Melayu Hulu Terengganu dan Dialek Melayu Terengganu

Perbezaan antara dialek Melayu Hulu Terengganu dengan dialek Melayu Terengganu Pesisir atau dialek Melayu hilir Terengganu memang sudah lama disedari, bahkan mungkin sebelum Brown (1935) mendokumentasikan perbezaan tersebut. Hal ini dikatakan demikian kerana kesedaran tentang perbezaan dialektal memang merupakan suatu hal yang bersifat *a priori*, yakni memang telah sedia ada diketahui oleh para penuturnya. Sehubungan dengan itu, bahagian ini memaparkan persamaan dan perbezaan ciri linguistik yang wujud dalam kedua-dua dialek yang ada di negeri Terengganu itu supaya sempadannya menjadi jelas. Data dialek Melayu Hulu Terengganu diperoleh dari lapangan, iaitu dari Kampung Dusun dan Buluh yang dikumpulkan sekitar tahun 2016, selain diperoleh daripada Collins (1983a, 1996); manakala dialek Terengganu Pantai diperoleh daripada Abdul Hamid (1990) dan Ismail (2015).

Dialek Melayu Terengganu Pesisir

Analisis terhadap data dialek Melayu Terengganu Pesisir menunjukkan kewujudan beberapa ciri khas seperti yang berikut:

i. Penyatuan nasal akhir kata

Dialek Melayu Terengganu Pantai memperlihatkan penyatuan konsonan nasal akhir kata, iaitu: BMP *m, *n, *ŋ > [ŋ] / ____ #. Penyatuan ini sangat terkenal bahkan boleh dikatakan menjadi satu-satunya ciri yang mentakrifkan dialek Melayu Terengganu. Dengan kata lain, orang Malaysia secara umumnya mengenali dialek Melayu Terengganu hanya dengan ciri tersebut. Contohnya:

[ikaŋ] “ikan”
[makaŋ] “makan”
[sa:taŋ] “santan”
[malaŋ] “malam”
[ayaŋ] “ayam”
[bayaŋ] “bayang”
[padaŋ] “padang”
[pisaŋ] “pisang”

ii. Vokal BMP *a pada akhir kata berubah menjadi vokal tengah madya, iaitu: BMP *a > [ə] / ____ #.⁵ Contohnya:

[ambə] “aku, saya”
[məndə] “apa”
[baʔpə] “mengapa”
[gapə] “apa”
[k^walə] “kuala”
[yə] “dia”
[kitə] “kita”

iii. Vokal BMP *a sebelum BMP *y berubah menjadi [ɛ] yang dipanjangkan setelah konsonan geseran velar bersuara digugurkan. Contohnya:

[k:abɛ:] “beritahu”
[bayɛ:] “bayar”
[lapɛ:] “lapar”
[ulɛ:] “ular”
[bakɛ:] “bakar”

iv. Pendiftongan vokal tinggi akhir

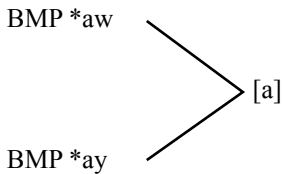
Vokal tinggi BMP *i dan BMP *u mengalami geluncuran kepada [y]

dan [w]. Gejala ini menyebabkan munculnya pendiftongan vokal tinggi akhir pada kata. Contohnya:

[api^y] “api”
 [gi^y] “pergi”
 [kaki^y] “kaki”
 [kiy^y] “kiri”
 [abu^w] “abu”
 [kayu^w] “kayu”
 [kuku^w] “kuku”

v. Penyatuan diftong

Dialek Melayu Terengganu Pantai memperlihatkan penyatuan diftong bahasa Melayu purba, iaitu:

Contohnya:

[pula] “pulau”
 [lima] “limau”
 [pisa] “pisau”
 [pəta] “petai”
 [suŋa] “sungai”

vi. Penyingkatan nasal homorgan

Nasal homorgan -NK- (N = nasal; K = konsonan lain) disingkatkan kepada -K- (K = konsonan lain). Seperti dialek Melayu Kelantan, penyingkatan ini hanya melibatkan pengguguran nasal yang hadir bersebelahan dengan konsonan letupan dan letusan tak bersuara. Pengguguran segmen nasal turut meninggalkan ciri pemanjangan. Contohnya:

[ta:pa:] “tampar”
 [ba:ta] “bantal”
 [ta:kaʔ] “tangkap”
 [ca:ko] “cangkul”

Dialek Melayu Hulu Terengganu

Secara umumnya, dialek Melayu Hulu Terengganu masih memperlihatkan kewujudan ciri dialek Melayu Terengganu. Daripada semua ciri dialek Melayu Terengganu yang dinyatakan sebelum ini, sekurang-kurangnya ada tiga ciri yang dikongsi bersama dengan dialek Melayu Hulu Terengganu, iaitu:

- i. Penyatuan nasal akhir: BMP *m, *n, *ŋ > [ŋ] / ____ #
- ii. Vokal BMP *a dalam urutan BMP *-aŋ berubah kepada [ɛ:]
- iii. Penyingkatan nasal homorgan: -NK- > -K-

Walau bagaimanapun, maklumat yang dikumpulkan dari Kampung Dusun dan Kampung Buluh menunjukkan wujud pemisahan yang jelas antara dialek di hulu dengan dialek di hilir seperti yang pernah ditegaskan oleh Collins (1983a). Yang berikut ialah tiga ciri fonologi yang membezakan kedua-dua dialek Melayu ini:

- i. Pendiftongan lanjutan

Dalam dialek Melayu Terengganu di hilir, vokal tinggi BMP *i dan *u di akhir kata selalunya mengalami pendiftongan kepada [-iy] dan [-uw]. Di hulu, proses pendiftongan rupanya lebih kompleks. Dalam hal ini, vokal BMP *i dan *u, dalam dialek Melayu Hulu Terengganu berubah menjadi [-ay] dan [-ow] sekurang-kurangnya dalam dua varian yang dinyatakan. Perhatikan contoh daripada varian Dusun berikut:

[bəlay] “beli”
[apay] “api”
[kakay] “kaki”
[gay] “pergi”
[bəyay] “beri”
[ləmbow] “lembu”
[kayow] “kayu”
[dagow] “dagu”

- ii. BMP *a > [ɛ] / ____ #

Vokal *a di kedudukan akhir kata berubah menjadi [ɛ]. Perubahan ini berbeza daripada dialek Melayu Terengganu yang memperlihatkan vokal tengah madya. Contohnya:

[apɛ] “apa”
[məndɛ] “apa”

[bəyapɛ] “berapa”
 [baʔpɛ] “kenapa”
 [mukɛ] “muka”
 [matɛ] “mata”
 [yupɛ] “rupa”

iii. Pengekalan vokal tinggi awal kata

Vokal tinggi bahasa Melayu purba *i dan *u selalunya berubah kepada [e] atau [ɛ] dan kepada [o] atau [ɔ] di hilir. Berbeza dengan dialek di hilir, dialek hulu mengekalkan vokal BMP *i dan BMP *u sebelum BMP *y. Namun begitu, dalam posisi yang lain, kedua-dua varian memperlihatkan geluncuran dengan perubahan terhadap vokal BMP di Dusun dan pengekalan vokal BMP di Buluh. Contohnya:

[iku:] “ekor”
 [ilowʔ] ~ [iluwʔ] “elok”
 [isowʔ] ~ [isuwʔ] “esok”
 [timbɛʔ] “tembak”
 [miyɛh] “merah”
 [uɣaŋ] “orang”
 [utɛʔ] “otak”
 [umbɛʔ] “ombak”
 [bulayh] ~ [buliyh] “boleh”

Sebenarnya, terdapat beberapa lagi perbezaan fonologi yang memisahkan dialek Melayu hulu dengan dialek Melayu hilir di lembangan Sungai Terengganu. Collins (1983a) umpamanya ada memberikan seberkas isoglos yang mengandungi enam ciri fonologi sebagai sempadan yang memisahkan dialek di kedua-dua kawasan. Tiga daripada enam ciri tersebut telah pun dibincangkan di atas, iaitu pendiftongan lanjutan, perubahan BMP *-a > [-ɛ] dan pengekalan vokal tinggi pada kedudukan awal kata. Yang berikut ialah tiga lagi ciri khas dialek Melayu Hulu Terengganu yang diutarakan oleh Collins (1983a).

iv. Tiada penyatuan diftong

Di Hulu Terengganu tidak muncul penyatuan diftong seperti yang terjadi di hilir. Dalam dialek Melayu Hulu Terengganu, diftong BMP *-ay dan BMP *-aw muncul dalam dua bentuk yang berbeza daripada setiap varian memperlihatkan jalur perubahan yang tersendiri, iaitu:

BMP *-ay > [a]; BMP *-aw > [ɔ]
 BMP *-ay > [æ]; BMP *-aw > [ɔ]
 BMP *-ay > [a]; BMP *-aw > [u^o]

v. Ø > ŋ / NV ___ #

Ciri ini bermaksud adanya penambahan konsonan nasal velar selepas vokal tinggi akhir kata. Ertinya, konsonan nasal velar tidak wujud dalam perkataan asal. Konsonan tersebut ditambah kemudian dalam dialek Melayu Hulu Terengganu. Ciri ini tidak dikesan di hilir, oleh sebab itu ciri ini dikategorikan sebagai inovasi khas di Hulu Terengganu. Contohnya:

Jadual 12 Penambahan konsonan nasal akhir di Hulu Terengganu.

Makna	Temir	Matang	Nibong	Tg. Baru	Sekayu	P. Kayu
bini	[bin ^h ɲ]	[bin ^h ɲ]	[bin ^h ɲ]	[bin ^h ɲ]	[bin ^h ɲ]	[bin ^h ɲ]
kamu	[mã ^w ɲ]	[mã ^w ɲ]	[mũɲ]	[mã ^w ɲ]	[mũ ^w ɲ]	[mã ^w ɲ]

[Sumber: Diubah suai daripada Collins (1983a & 1996, p. 39)]

vi. Penambahan konsonan sekatan

Selain penambahan nasal akhir yang dinyatakan di atas, dialek Melayu Hulu Terengganu turut memperlihatkan penambahan konsonan sekatan atau hentian akhir, iaitu dalam urutan -KV (K = konsonan; V = vokal). Ciri seperti ini tidak ditemui dalam dialek di hilir. Kewujudan ciri ini menjadikannya sebagai inovasi khas dalam dialek di hulu. Contohnya

Jadual 13 Penambahan konsonan hentian akhir di Hulu Terengganu.

Makna	Baong	Peneh	Kemat	Tg. Putat
kaki	[kakæy ^k]	[kaki ^{kx}]	-	[kakiy ^h]
kiri	[kiyæy ^k]	[kiyi ^{kx}]	[kiyiy ^h]	[kiyiy ^h]
gigi	[gigæy ^k]	[gigi ^{kx}]	[gigiy ^h]	[gigiy ^h]
debu	[dəbəw ^k]	[dəbuw ^{kx}]	[dəbu ^x]	[dəbuw ^h]
garu	[gəɣəw ^k]	[gəɣuw ^{kx}]	[gəɣu ^x]	[gəɣuw ^h]
itu	[itəw ^k]	[tuw ^{kx}]	[tuw ^h]	[tuw ^h]

[Sumber: Diubah suai daripada Collins (1983a, p. 48)]

Perbincangan dalam subbahagian ini menunjukkan dialek Melayu Hulu Terengganu seharusnya dipisahkan daripada dialek Melayu Terengganu, tidak seperti yang menjadi tanggapan konvensional. Hakikat yang sebenarnya

ialah terdapat dua dialek Melayu yang sangat berbeza di Terengganu dan kedua-duanya memerlukan pengelompokan yang berlainan seperti yang dicadangkan oleh Collins (2016a, p. 275).

KESIMPULAN

Makalah ini telah membincangkan beberapa ciri linguistik yang memisahkan dialek Melayu di kawasan hulu dengan dialek Melayu di kawasan hilir di tiga lembangan sungai utama di Semenanjung Timur. Hasil perbincangan menunjukkan bahawa dialek Melayu di kawasan hulu di ketiga-tiga lembangan sungai tersebut wajar dipisahkan daripada dialek Melayu yang dituturkan di kawasan hilir. Pemisahan yang dimaksudkan ini bukan sahaja digarisi oleh isoglos tetapi seberkas isoglos yang ditandai oleh beberapa ciri linguistik yang khas. Pemisahan dialek hulu dan dialek hilir di Semenanjung Timur yang dibuktikan menerusi perbincangan makalah ini membawa implikasi bahawa pengelompokan yang sedia ada tentang dialek Melayu di Semenanjung, khususnya di Semenanjung Timur, wajar dilihat semula.

NOTA

1. Orang Melayu Pahang misalnya menganggap pertuturan mereka dipengaruhi oleh aliran sungai. Dalam hal ini, mereka beranggapan orang yang menghuni di kawasan hulu (Hulu Pahang) memiliki pertuturan yang lebih laju disebabkan arus sungainya deras; manakala pertuturan orang yang hilir lebih perlahan kerana arus sungainya lebih tenang.
2. Pradialek di sini adalah dalam pengertian Anthony Fox (1995). Dalam hal ini, Fox (1995, p. 150) menegaskan bahawa hasil rekonstruksi yang menerapkan kaedah rekonstruksi dalaman ialah prabahasa atau pradialek.
3. Realisasi /u/ kepada [a] dan [ə] dikatakan sebagai vokal yang berciri [+depan] disebabkan kedudukan lidah ketika mengartikulasikan bunyi /u/ berganjak ke depan. Pergerakan lidah seperti ini, yang telah mengubah vokal asal yang berciri [+belakang] kepada [-belakang], disebut sebagai pendepanan.
4. Proses pemvokalan seperti ini dapat dilihat dengan lebih jelas khususnya yang melibatkan konsonan /n/ dan /l/. Proses ini terjadi dalam tiga tahap, iaitu:
 - i. Konsonan /n/ dan /l/ menjadi [ɛ] di akhir kata menerusi proses pemvokalan
 - ii. Perubahan segmen [+konsonantal] kepada [-konsonantal] memunculkan deretan vokal. Contohnya: [taŋaɛ] “tangan” dan [təbaɛ] “tebal”.
 - iii. Penyingkatan deretan vokal kepada vokal tunggal. Contohnya: [taŋɛ] “tangan” dan [təbɛ] “tebal”.
5. Perubahan vokal BMP *a akhir kepada vokal tengah madya yang dikatakan sebagai ciri khas dialek Melayu Terengganu hanya khusus untuk perbandingan yang dipakai di sini. Hal ini demikian disebabkan penyebaran vokal tengah madya akhir seperti itu bukan sahaja dikesan di Terengganu, tetapi sangat meluas sama ada di Semenanjung mahupun di Nusantara secara umumnya (Tadmor, 2003).

RUJUKAN

- Abdul Halim Nasir. (2007). *Lembangan sungai dalam peradaban Melayu*. Bangi: Penerbit Universiti Kebangsaan Malaysia.
- Abdul Hamid Mahmood. (Mac 1990). Dialek Terengganu: satu tinjauan ringkas. *Jurnal Dewan Bahasa* 217-225.
- Abdul Hamid Mahmood. (2006). *Sintaksis dialek Kelantan*. Kuala Lumpur: Dewan Bahasa Pustaka.
- Adelaar, K. A. (1992). *Proto-Malayan: the reconstructions of phonology and parts of its morphology and lexicon*. Pacific Linguistics series. Canberra: The Australia National University.
- Ajid Che Kob & Mohd Tarmizi. (2009). Dialek Melayu Pahang: Tinjauan di Sungai Jelai. *Jurnal Persatuan Linguistik* 9, 61-76.
- Ajid Che Kob. (1985). *Dialek geografi Pasir Mas*. Bangi: Penerbit Universiti Kebangsaan Malaysia.
- Andaya, B.W. (1993). *To live as brothers: Southeast Sumatera in the seventeenth and eighteenth centuries*. Honolulu: University of Hawai'i Press.
- Anderbeck, K. R. (2008). *Malay dialects of the Batanghari river basin (Jambi, Sumatera)*. SIL e-book. SIL International.
- Asiah Idris. (1987). Fonologi dialek Pahang: satu kajian awal di Kampung Sentang. *Jurnal Dewan Bahasa* 6, 415-431.
- Asmah Haji Omar. (2008). *Susur galur bahasa Melayu*. Kuala Lumpur: Dewan Bahasa dan Pustaka.
- Barnard, T. (2003). *Multiple centers of authority: Society and environment in Siak and eastern Sumatera, 1674-1827*. Leiden: KITLV Press.
- Blust, R. (1997). Nasal and nasalization in Borneo. *Oceanic Linguistics*, 36:1, 149-179.
- Bronson, B. 1978. Exchange at the upstream and downstream ends: notes toward a functional model of the coastal state in Southeast Asia. Dalam Karl L. Hutterer (ed.), *Economic Exchange and Social Interaction in Southeast Asia: Perspective from Prehistory, History, and Ethnography*, hlm. 39-52. Ann Arbor: Center for South and Southeast Asian Studies, The University of Michigan.
- Brown, C.C. (1935). Terengganu Malay. *JMBRAS* 13(3), 1-111.
- Chambers, J.K. & Trudgill, P. (1998). *Dialectology*. Edisi kedua. Cambridge: Cambridge University Press.
- Chong Shin. (2015). Dialek Melayu di lembah Sungai Krian: Variasi Melayu Saribas atau Rejang? *Jurnal Bahasa* 15(1), 63-77.
- Collins, J.T. (1983a). *Dialek Ulu Terengganu*. Bangi: Penerbit Universiti Kebangsaan Malaysia.
- Collins, J.T. (1983b). Dialek Pahang: Rangka pengenalan. *Dewan Bahasa* 27, 7-29; 99-118.
- Collins, J.T. (1985). Dialek Melayu Pulau Tioman dan rekonstruksi bahasa Melayu Purba. *Dewan Bahasa* 5, 369-383.

- Collins, J.T. (1996). *Khazanah dialek Melayu*. Bangi: Penerbit Universiti Kebangsaan Malaysia.
- Collins, J.T. (1998a). Bahasa Melayu Hulu Tembeling: menjejak sejarah Semenanjung. *Dewan Bahasa* 2, 145-157.
- Collins, J.T. (Mac 1998b). Klasifikasi varian Melayik di Ketapang: Kepelbagaian bahasa di Kalimantan Barat. *Dewan Bahasa* 233-260.
- Collins, J.T. (2007). *Pemetaan dialek Melayu seAlam Melayu*. Bangi: Penerbit Universiti Kebangsaan Malaysia.
- Collins, J.T. (2016a). *Wibawa bahasa: Kepiawaian dan kepelbagaian*. Cetakan kedua. Kuala Lumpur: Dewan Bahasa dan Pustaka.
- Collins, J.T. (2016b). *Dialek Melayu Sarawak*. Kuala Lumpur: Dewan Bahasa dan Pustaka.
- Collins, J.T. (2018). *Bibliografi dialek Melayu di Semenanjung Tanah Melayu*.
- Collins, J.T. & Husin Dollah. (1988). Catatan fonologi Kelantan: konsonan [ʃ]. *Dewan Bahasa* 32(12), 874-887.
- Collins, J.T. & Chong Shin. 2008. Tinjauan varian Bidayuhik di Lembah Sekadau. Dalam Chong Shin (ed.), *Bahasa Bidayuhik di Borneo Barat*. Kuala Lumpur: Dewan Bahasa dan Pustaka.
- Glosari dialek Kelantan*. (2014). Kuala Lumpur: Dewan Bahasa dan Pustaka.
- Glosari dialek Pahang*. (2014). Kuala Lumpur: Dewan Bahasa dan Pustaka.
- Glosari dialek Terengganu*. (2014). Kuala Lumpur: Dewan Bahasa dan Pustaka.
- Fox, A. (1995). *Linguistic reconstruction: An introduction to theory and method*. Oxford: Oxford University Press.
- Ismail Dahaman. (2015). *Glosari dialek Terengganu*. Kuala Lumpur: Dewan Bahasa Pustaka.
- Ismail Hussein. (1973). Malay Dialects in Malay Peninsula. *Nusantara* 3(1), 69-79
- Miksic, J.N. (1978). Archeology and palaeogeography in the straits of Malacca. Dalam Karl L. Hutterer (ed.). *Economic Exchange and Social Interaction in Southeast Asia: Perspective from Prehistory, History, and Ethnography*, hlm. 155-175. Ann Arbor: Center for South and Southeast Asian Studies, The University of Michigan.
- Mohammad Fadzeli Jaafar, Idris Aman dan Norsimah Mat Awal. 2017. Morfosintaksis dialek Negeri Sembilan dan Minangkabau. *Gema Online: Journal of language studies* 17 (2), 177-191.
- Mohd Tarmizi Hasrah, Rahim Aman, and Shahidi A.H. (2011). Variasi dialek Pahang: Keterpisahan berasaskan aliran sungai. *Jurnal Melayu* 5, 315-332.
- Mohd Tarmizi Hasrah, Shahidi A.H & Rahim Aman. (2013). Inovasi dan retensi dalam dialek Hulu Tembeling. *Gema Online™ Journal of Language Studies* 13(3), 25-35.
- Mohd Tarmizi Hasrah, Rahim Aman dan Shahidi A.H. (2014). *Fosil dialek Hulu Pahang*. Bangi: Penerbit Universiti Kebangsaan Malaysia.
- Mohd Tarmizi Hasrah. (2018). *Analisis sejarah fonologi dan pengelompokan dialek Melayu hulu di bahagian timur Semenanjung Malaysia*. Tesis doktor falsafah. Pusat Pengajian Ilmu Kemanusiaan, Universiti Sains Malaysia.

- Nik Safiah Karim & Rozita Che Rodi. (2016). Bahasa Melayu Kelantan: Menggali ilmu menyusur warisan. Kota Bharu: Majlis Agama Islam dan Adat Istiadat Melayu Kelantan.
- Noor Rohana Mansor, Noraïen Mansor, Normaliza Abd Rahim. (2013). Dialek Melayu Terengganu: Pendokumentasian dan pengekaln warisan variasi bahasa tempatan. *Jurnal Melayu* 10, 13-23.
- Nor Hashimah Jalaluddin. (2015a). Penyelidikan multidisiplin: Mensejagatkan bahasa Melayu di pentas dunia. *Melayu: Jurnal Antarabangsa Dunia Melayu* 8(1), 137-160.
- Nor Hashimah Jalaluddin. (2015b). Penyebaran dialek Patani di Perak: Analisis geolinguistik. *Melayu: Jurnal Antarabangsa Dunia Melayu* 8(2), 310-330.
- Nor Hashimah Jalaluddin *et al.* (2016). Variasi kata ganti nama dialek di pesisir Sungai Perak: Analisis Geographical Information System (GIS). *GEMA Online* 16(1), 109-123.
- Nor Hashimah Jalaluddin, Maizatul Hafizah Abdul Halim, Harishon Radzi & Junaini Kasdan. 2017. Penyebaran dialek Melayu di Langkawi: Analisis geolinguistik. *GEMA Online* 17(4), 159-178.
- Norshahila Mohamad Razak. 2012. *Analisis konsonan nasal akhir kata dalam dialek Hulu Tembeling: Satu pendekatan sosiofonetik*. Tesis sarjana, Pusat Pengajian Bahasa, Kesusasteraan dan Kebudayaan Melayu, FSSK, UKM.
- Sakinah Nik Muhammad Naziman dan Fazal Mohamed Mohamed Sultan. 2016. Bentuk dan kedudukan kata tanya dialek Perak Utara: Satu huraian deskriptif. *Jurnal Bahasa*, 16 (2), 253-274.
- Sharifah Raihan Syed Jaafar. 2017. Pembentukan struktur suku kata dialek Melayu Kuala Pilah. *Jurnal Bahasa* 17(1), 61-83.
- Siti Noraini Hamzah, Nor Hashimah Jalaluddin & Zaharani Ahmad. (2017). Migrasi masyarakat luar dan pengaruh dialek di Perak: Analisis geolinguistik. *Jurnal Bahasa* 17(1), 1-34.
- Tadmor, U. 2003. Final /a/ mutation in some Western Austronesian languages. Dalam John Lynch (ed.), *Issues in Austronesian historical phonology*. Canberra: Pacific Linguistics.
- Trudgill, P. (2011). *Sociolinguistic typology: Social determinants of linguistics complexity*. Oxford: Oxford University Press.
- Yusriadi. (2007). *Dialek Melayu Ulu Kapuas, Kalimantan Barat*. Kuala Lumpur: Dewan Bahasa dan Pustaka.
- Wan Sulaiman Mohd Noor. (1983). *Fonologi dialek Pahang: Kajian permulaan di sekitar Padang Tengku*. Latihan ilmiah, Jabatan Persuratan Melayu, Universiti Kebangsaan Malaysia.

Diperoleh (*received*): 12 Mac 2018

Diterima (*accepted*): 22 Mei 2018